

УДК: 159.942:316.662

DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2018-9-10-6>**Світлана Дерев'янка,**кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології імені М. А. Скока,**Юлія Примак,**кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології імені М. А. Скока,**Ірина Ющенко,**кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної,
вікової та соціальної психології імені М. А. Скока,Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,
вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, Україна

РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЗАПОБІГАННІ ВІКТИМНОСТІ МОЛОДІ

Актуальність дослідження визначається, з одного боку, зростанням наукового інтересу до проблеми взаємозв'язку емоційного інтелекту та віктимності молоді, а з іншого – нестачею даних щодо вивчення цієї теми з урахуванням сімейних чинників, зокрема сиблінгового статусу молоді людини у сім'ї, характеру сімейних стосунків. Мета статті полягає у встановленні зв'язку між віктимністю та емоційним інтелектом юнаків і дівчат з різним сиблінговим статусом (старша дитина, молодша дитина, єдина дитина) за допомогою емпіричного дослідження. Відзначено, що майже кожний з опитаних молодих людей протягом життя потрапляв у ситуації психологічного насилля, здебільшого це були ситуації комунікативної взаємодії з однолітками. Виявлено, що у середовищі студентської молоді наразі найбільш розповсюдженими формами віктимності є вербальна (вистіювання, сарказм) та соціальна (ізоляція, навмисне мовчання). Показано, що у молодих людей з різним сиблінговим статусом віктимність негативно пов'язана з різноманітними складовими емоційного інтелекту: зі здатністю до розпізнавання емоцій (група осіб зі статусом «єдина дитина»), зі здатністю до розпізнавання емоцій, емпатії, управління емоціями («старші діти»). Грунтуючись на положенні про рефлексивність емоційного інтелекту, визначено роль емоційного інтелекту в запобіганні віктимності молодих людей: спрямування свідомості на аналіз власної віктимності – стосовно майбутніх подій (раціоналізація), теперішніх ситуацій (усвідомлення), минулих спостережень (рефлексія). Усвідомлення власної віктимності переважає у дівчат із сиблінговими статусами «молодша дитина», «старша дитина», рефлексія – у хлопців незалежно від сиблінгового статусу.

Ключові слова: емоційний інтелект, віктимність, молодь, сиблінговий статус.

Вступ

Феномен емоційного інтелекту виник на перетині когнітивної психології та психології емоцій наприкінці ХХ ст. У когнітивній психології в ті роки досить популярною серед дослідників була теорія множинності інтелекту Г. Гарднера, яка сприяла підвищенню уваги вчених до когніцій загалом та різних видів нетрадиційного інтелекту зокрема. Разом з тим, у психології емоцій посилювався інтерес дослідників до можливостей людини щодо рефлексії власних емоцій та почуттів, що також сприяло появі поняття «емоційний інтелект».

Актуальність дослідження проблеми емоційного інтелекту пов'язана з такими моментами: у теоретико-методологічному плані всебічне вивчення емоційного інтелекту сприятиме роз'ясненню давнього питання щодо співвідношення емоцій та когніцій у психіці людини; у практичному плані – дослідження проблематики емоційного інтелекту забезпечить здатність людини більш ефективно управляти своїми емоціями та інтелектуальними ресурсами: здібності до

рефлексії власних емоцій попередять накопичення негативних емоційних переживань, а отже сприятимуть емоційному здоров'ю; здатність розуміти емоції інших людей впливатиме на рівень розвитку комунікативних здібностей.

За даними міжнародної НБ WOS протягом останніх десяти років дослідження емоційного інтелекту є досить поширеними, що відображено у досить великій кількості публікацій – на жовтень 2018 року зафіксовано 5 192 джерела (з них 33 монографії, 3 793 статті, 823 одиниці методичних матеріалів, 170 тез та наукових доповідей тощо). Найбільшу кількість наукових досліджень з проблематики емоційного інтелекту було проведено у США (1 235 публікацій), Іспанії (549), Англії (472), Австралії (345), Ірані (295).

Аналіз зарубіжних та вітчизняних джерел показав, що у широкому значенні емоційний інтелект тлумачать як здатність до розуміння та управління емоціями (як власними, так й інших людей). У дослідженні проблематики емоційного інтелекту переважають два напрямки: методичний (розробка засобів діагностики

та розвитку емоційного інтелекту та його складових); експериментальний (охоплює низку емпіричних досліджень у різноманітних галузях психології емоційного інтелекту). В останньому умовно можна виділити такі найбільш «популярні» сфери досліджень: онтогенез розвитку емоційного інтелекту; емоційний інтелект як ресурс подолаючої поведінки, адаптивний потенціал емоційного інтелекту; емоційний інтелект у сфері спілкування; емоційний інтелект, креативність і творчість; емоційний інтелект у системі професійного становлення та в управлінській діяльності.

Узагальнення досліджень емоційного інтелекту можна відобразити у формулюванні двох ведучих положень: емоційний інтелект є предиктором успішної життєдіяльності людини; емоційний інтелект є засобом подолання негативних психічних явищ – девіантної поведінки, віктимності, інфантильності, особистісних розладів тощо. Саме в межах останньої зазначеної проблематики відбувається вивчення зв'язку емоційного інтелекту та віктимності молоді. Учені зробили узагальнення – чим гірше у людини розвинутий емоційний інтелект, тим вище рівень її віктимності. Дані досліджень учених засвідчують, що особливості емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки, пов'язані із сімейними характеристиками та сиблінговим статусом юнаків та дівчат (Arseneault, 2010; Бантишева, 2014). Це твердження дає підстави висунути таке припущення: здатність молодих людей до розуміння та управління емоціями буде по-різному виявлятися в запобіганні власної віктимності особами з різним порядком народжуваності у сім'ї. Роз'яснення цього питання набуває особливої значущості внаслідок все більшої диференціації психологічних знань та інтенсивного розвитку психології сім'ї. Окрім того, сиблінговий статус є такою ж важливою характеристикою людини як стать та вік; усі вони пов'язані з певними особистісними особливостями, у тому числі з певними рисами емоційного інтелекту.

У зв'язку з вищезазначеним постає необхідність чіткого роз'яснення понять, які будуть використовуватися у рамках проведеного дослідження. Запобігання віктимності ми розуміємо як невиразність ознак віктимності в теперішній час, хоча в минулому певна особа неодноразово ставала жертвою в конкретних ситуаціях. Усвідомлення віктимності, на нашу думку, сприяє її запобіганню. При цьому усвідомлення віктимності може виявлятися у молодій людини як у стороннього спостерігача («жертва – інша людина, я розумію, з чим це пов'язано») або як у прямого учасника («жертва – я, тому що...»). Уявляється вірогідним, що механізмом усвідомлення віктимності в обох випадках виступає емоційний інтелект як здатність розуміти свої емоційні переживання стосовно психологічного насилля або емоції іншої людини в таких же випадках, і при цьому доречно виражати свої емоції.

З методологічної точки зору слід розрізняти поняття «віктимність», «віктимізація», «віктимна поведінка». Віктимність – це сукупність рис особи, що зумовлюють високу ймовірність стати «жертвою» за певних обставин. Віктимізація – процес набуття віктимності, тобто процес і результат перетворення особи в жертву. Віктимна поведінка – необережна, неправильна поведінка людини, яка провокує насилля до самої себе з боку інших людей.

Мета та завдання

Мета дослідження полягає у встановленні зв'язку між емоційним інтелектом та віктимністю юнаків і дівчат у контексті сім'ї (залежно від сиблінгового статусу).

Завдання дослідження: по-перше, виявити особливості усвідомлення віктимності (розуміння поняття «жертва» та причин психологічного насилля) молодими людьми з урахуванням їхнього сиблінгового статусу та статі; по-друге, встановити зв'язок між показниками емоційного інтелекту та віктимності в окремих групах осіб з різним сиблінговим статусом («старша дитина», «молодша дитина», «єдина дитина»); по-третє, визначити способи запобігання віктимності молоді з різним сиблінговим статусом та статтю.

Методи дослідження

Авторські положення, які було покладено в основу емпіричного дослідження: (1) усвідомлення віктимності – це розуміння причин, які можуть провокувати психологічне насилля проти людини з боку інших, рефлексія ситуацій, в яких опинялася «жертва». (2) Емоційний інтелект як здатність до розуміння та управління емоціями виявляється у сформованих його складових (емпатія, розпізнавання емоцій, емоційна обізнаність, самомотивація, управління емоціями; емпатійність, розуміння емоцій, емоційно-раціональна збалансованість), невираженій схильності до агресії (гнів, ворожість), позитивному емоційному спілкуванні з найближчим оточенням (у сім'ї).

Для проведення емпіричного дослідження були залучені студенти I курсу національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка гуманітарних спеціальностей загальною кількістю 109 осіб (62 дівчини та 47 хлопців). Середній вік досліджуванних – 16 років.

В якості дослідницького інструментарію було використано такі методи дослідження: «Шкала віктимізації однолітків» (Multidimensional Peer-Victimization Scale; H. Mynard, S. Joseph; основні шкали: фізична віктимізація, вербальна віктимізація, соціальна маніпуляція, напад на власність); методика оцінки емоційного інтелекту Н. Холла (основні шкали: емпатія, розпізнавання емоцій, розуміння емоцій, самомотивація, управління емоціями); графічний тест «Зірки та хвилі» У. Аве-Лаллемант (основні показники: розуміння емоцій, емоційно-раціональна збалансованість, емпатійність, емоційна збудливість); питальник діагностики схильності до агресії ВРАQ (Buss-

Perry Aggression Questionnaire; основні шкали: фізична агресія, гнів, ворожість); анкета «Характеристики психологічного насилля»; анкета «Характеристики сім'ї».

Формулювання тверджень у питальнику «Шкала віктимізації однолітків» було видозмінено з метою застосування в студентській аудиторії. У ньому терміни «фізична віктимізація», «вербальна віктимізація», проте у цьому дослідженні ми вивчаємо ці явища не як процес, а як результат, тобто по суті досліджуємо віктимність особистості. При цьому ми керувалися положенням, що терміном «віктимізація» позначають і процес перетворення особи на жертву, і результат цього процесу (Одинцова, 2012).

Анкета «Характеристики психологічного насилля» містить 14 запитань стосовно розуміння змісту понять «жертва», «психологічне насилля», розповсюдженості цих явищ у сучасному соціальному середовищі та причин їх появи. Також анкета включає декілька запитань, спрямованих на вивчення власного віктимного досвіду кожного респондента. Анкета «Характеристики сім'ї» складається з 11 запитань, спрямованих на отримання інформації стосовно сиблінгового статусу, складу сім'ї, характеру стосунків між членами сім'ї.

Емпіричне дослідження передбачало такі методичні процедури: (1) виявлення особливостей віктимного досвіду молоді залежно від їхнього сиблінгового статусу та статі (засобом процентильної статистики та кростабуляції за критерієм χ -квадрат); (2) формування окремих груп з різним сиблінговим статусом (старших, молодших та єдиних дітей у сім'ї) та порівняння їх за показниками віктимності (засобом порівняння двох незалежних вибірок за критерієм Манна-Уїтні); (3) встановлення зв'язку між показниками віктимності та емоційного інтелекту в окремих групах осіб з різним сиблінговим статусом (засобом застосування кореляційного аналізу Пірсона); (4) визначення способів запобігання віктимності молодих людей (за допомогою кластерного аналізу, методу К-середніх). Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS для Windows (V. 20).

Результати емпіричного дослідження

З метою аналізу особливостей розуміння молоддю понять «жертва», «психологічне насилля», а також для вивчення їхнього віктимного досвіду було проведено анкетування серед осіб юнацького віку ($n=106$). Приблизно половина досліджуваних (45 % опитаних хлопців та 48 % дівчат) пояснюють поняття «жертва» з акцентуванням на знуцанні над людиною як особистістю (визначення на зразок «жертва – це людина, над якою знуцаються, ображають інші»). Тобто досить значна частина молодих людей підкреслюють перш за все насильницький аспект у ставленні до жертви.

Суттєвих відмінностей у поясненні поняття «жертва» у зв'язку із сиблінговим статусом виявлено не

було, проте у поглядах молоді було виявлено певні статеві відмінності. Хлопці, переважно, сприймають жертву як «потерпілу людину», «травмовану особу» (30 %), дівчата вказують на наявність страждань («це людина, яка страждає внаслідок свого приниження»; 20 %) та беззахисність жертви («це людина, яка не може чинити опір»; 18 %).

Основними причинами психологічного насилля більшість досліджуваних вважає невміння себе захистити (52 % респондентів) та демонстрування агресором власної сили, його самоствердження (42 % опитуваних). При цьому у дівчат переважають відповіді, пов'язані з несприятливими сімейними обставинами («замало уваги батьків», «неблагополучна сім'я» тощо – 48 %), а також з негативними емоційними рисами характеру агресора («жорстокість», «нечуйність» тощо – 35 %). Хлопці пов'язують наявне насилля, переважно, з адиктивною поведінкою («алкоголь, наркотики» – 40 % опитаних) та агресивними імпульсами («неможливість емоційної розрядки», «роздратованість» – 31 %).

Особи, які мають статус єдиної дитини у сім'ї, причинами насилля назвали наявність непорозуміння з іншими (38 % опитаних), а особи, які є молодшими дітьми в сім'ї, вважають насилля наслідком наявних комплексів (30 %) і заздрощів (28 %).

Ситуації насилля, які спостерігала в своєму житті більшість молодих осіб незалежно від сиблінгового статусу та статі – це «фізичне і моральне знуцання у школі з боку однокласників» (52 % усіх опитаних), «старші діти ображали молодшу» (48 %), «батьки принижували дитину» (43 %). При цьому самі неодноразово потрапляли в ситуацію «жертва – агресор» більшість представників молоді (60 %) – в основному це були ситуації, пов'язані з агресивними нападами з боку однолітків у школі.

Психологічні характеристики віктимності молоді. На цьому етапі дослідження було проаналізовано результати опитування за «Шкалою віктимізації однолітків». Аналіз даних показав, що ознаки віктимності у середовищі студентської молоді виявляються досить слабо – серед опитаних відсутність віктимності зафіксовано у більшості осіб (60,6 %), слабкий вияв віктимності відзначено приблизно у чверті молодих осіб (22,9 %), виражену віктимність – у невеликої частини досліджуваних (16,5%). Проте співставлення даних дослідження (за показниками наявності насилля серед однолітків в минулому та наявності віктимності в теперішній час) показало, що до двох останніх груп молоді увійшли особи, які в шкільні роки неодноразово опинялися в ситуаціях психологічного насилля серед однолітків. Це означає, що попередній травматичний досвід, пов'язаний з нав'язаним засвоєнням поведінки «жертви», сприяє відтворенню цієї ролі і у новому середовищі однолітків.

Якісний аналіз відповідей досліджуваних показав, що найбільш розповсюдженими формами віктимності серед осіб юнацького віку є вербальна (відповіді

на зразок «інші висміюють мої недоліки», «роблять саркастичні зауваження») та соціальна (відповіді за типом «інші відмовляються розмовляти зі мною», «відвертаються від мене», «навмисно не чують мене»). Фізична віктимізація серед молоді також має місце, проте меншою мірою (в основному це відповіді: «грубо торкаються мене», «навмисно штовхають»).

Порівняння кількісних показників віктимності серед осіб з різним сиблінговим статусом показало наявність значущих відмінностей тільки за проявами соціальної віктимізації (показник «соціальна маніпуляція») – у представників молоді, які є єдиними дітьми в сім'ї, переважає вірогідність соціальної ізоляції та відторгнення однолітками у спілкуванні ($p \leq 0,01$).

З метою вивчення зв'язку між віктимністю та емоційним інтелектом було проаналізовано кореляції та кростабуляції між досліджуваними змінними в кожній сиблінговій групі. Так, у групі осіб, які є старшими дітьми в сім'ї ($n=38$), виявлено значущий зв'язок фізичної віктимізації зі здатністю до розпізнавання емоцій ($r=-0,816$; $p \leq 0,01$), емпатією ($r=-0,692$; $p \leq 0,01$), загальним показником емоційного інтелекту ($r=-0,649$; $p \leq 0,01$), здатністю до управління емоціями ($r=-0,452$; $p \leq 0,01$), гнівом ($r=0,422$; $p \leq 0,01$), емоційною збудливістю ($r=0,408$; $p \leq 0,05$), емпатійністю ($r=-0,398$; $p \leq 0,05$), фізичною агресивністю ($r=0,383$; $p \leq 0,05$). Також було встановлено, що показники вік-

тимності вище у тих осіб, які не задоволені спілкуванням із батьком ($p \leq 0,05$). У групі осіб, які є єдиними дітьми в сім'ї ($n=33$), також виявлено значущі кореляції між показниками вербальної віктимізації та загальною агресивністю ($r=0,508$; $p \leq 0,01$), ворожістю ($r=0,499$; $p \leq 0,01$), здатністю до розпізнавання емоцій ($r=-0,384$; $p \leq 0,05$), емоційно-раціональною збалансованістю ($r=-0,383$; $p \leq 0,05$). Аналіз зв'язку показників віктимності з характеристиками сім'ї у респондентів цієї групи також виявив значущі дані: соціальна віктимізація є вищою у тих осіб, які не мають батька, незадоволені спілкуванням з матір'ю, та в сім'ях із несприятливим емоційним кліматом ($p \leq 0,05$). У групі осіб, які є молодшими дітьми в сім'ї ($n=38$), значущих зв'язків між показниками віктимності, агресивності та емоційного інтелекту не встановлено.

З метою типологізації досліджуваних було проведено процедуру кластерного аналізу, результати якого представлені у таблиці 1. При означенні змісту кластерів ми орієнтувалися на ступінь вираженості у досліджуваних емоційного інтелекту та його складових; ґрунтувалися на теоретичному положенні щодо рефлексивності емоційного інтелекту (С. Дерев'яно, 2016): розуміння (низький рівень емоційного інтелекту), усвідомлення (середній рівень емоційного інтелекту), рефлексія (високий рівень емоційного інтелекту).

Таблиця 1

Кластерні групи досліджуваних за типами запобігання віктимності

	Змінні	Кластери (М)		
		1 (n=13)	2 (n=51)	3 (n=45)
Емоційний інтелект	Емоційна обізнаність	2,54	8,49	12,71
	Управління емоціями	-5,31	0,31	7,07
	Самомотивація	0,08	7,84	12,20
	Емпатія	0,62	7,80	12,29
	Розпізнавання емоцій інших	-0,46	8,29	12,11
	Емоційний інтелект (загальний показник)	-2,54	32,75	56,38
Схильність до агресії	Фізична агресивність	23,31	23,00	22,89
	Гнів	23,38	18,16	19,78
	Ворожість	24,62	22,63	19,22
Віктимність	Фізична віктимізація	0,23	0,02	0,13
	Вербальна віктимізація	0,69	1,16	0,87
	Соціальна маніпуляція	0,69	0,49	0,71
	Напад на власність	0,62	0,53	0,62
Емоційність	Емпатійність	3	3	3
	Емоційно-раціональна збалансованість	4	3	3

До першої кластерної групи увійшли досліджувані ($n=13$) із заниженими показниками емоційного інтелекту (особливо низький рівень – здатності управляти емоціями), з високими показниками ворожості та гніву, з вираженим показником фізичної

віктимізації, проявом емоційно-раціональної збалансованості. Оскільки для цієї групи досліджуваних характерні емоційні агресивні переживання і, поряд із тим, збалансованість емоційності та раціональності, способом запобігання віктимності, типовим для цих

осіб, означено «*Раціоналізовану віктимність*», пов'язану з прийняттям настанови на ворожість щодо інших людей. Можна припустити, що ці особи виявляють агресію неадекватно – заздалегідь, з метою самозахисту, не усвідомлюючи, що саме їхня ворожість є передумовою для грубого поводження з ними з боку інших.

До другої кластерної групи увійшли особи (n=51) з посередніми здібностями емоційного інтелекту, не занадто виразним проявом агресивних реакцій, вираженою вербальною віктимізацією. Досліджувані цієї групи не схильні до агресивних переживань, але при цьому недостатньо схильні й до осмислення своїх емоцій та емоційних проявів інших людей, тому спосіб протистояти віктимності у цьому випадку ми позначили як «*Усвідомлена віктимність*» – прийняття ролі «жертви» як своєї в ситуаціях емоційного насилля та намагання сприймати ситуацію, що склалася, як неминучу.

До третьої кластерної групи увійшли особи (n=45) з найбільш високими показниками емоційного інтелекту, помірними показниками схильності до агресії, з переважним проявом соціальної віктимізації. Високий рівень емоційного інтелекту пов'язаний з рефлексією емоційних переживань, накопиченням

емоційного досвіду, тому спосіб запобігання віктимності в цій групі досліджуваних було охарактеризовано як «*Рефлексована віктимність*», що виявляється в актуалізації свідомості щодо попередніх ситуацій насилля, які могли відбуватися не тільки з ними, а й спостерігатися щодо інших людей, при цьому відбувається продукування і засвоєння способів емоційного реагування, прийнятних та ефективних для запобігання емоційному насиллю в подальшому житті.

Отже, емоційний інтелект сприяє спрямованості свідомості на аналіз власної віктимності: стосовно майбутніх подій («раціоналізована віктимність»), теперішніх ситуацій («усвідомлена віктимність»), минулих спостережень («рефлексована віктимність»).

Аналіз таблиць кростабуляції продемонстрував значущі відмінності ($p \leq 0,05$) щодо розподілу досліджуваних осіб за кожною з виділених вище кластерних груп. Зокрема, до першої кластерної групи увійшли, переважно, дівчата із сиблінговим статусом «молодша дитина», у другій кластерній групі переважають також дівчата, які займають сиблінгові позиції «молодша дитина», «старша дитина», до третьої кластерної групи увійшли переважно хлопці (незалежно від сиблінгового статусу; див. табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних по кластерним групам залежно від сиблінгового статусу та статі

Кластерні групи	Стать	Сиблінгова позиція (n)		
		Старша дитина	Молодша дитина	Єдина дитина
1	Чол.	2	0	0
	Жін.	2	5	4
2	Чол.	6	4	8
	Жін.	11	15	7
3	Чол.	9	9	9
	Жін.	8	5	5

Отримані дані свідчать, що усвідомлення власної віктимності переважає у дівчат із сиблінговими статусами «молодша дитина», «старша дитина», рефлексія – у хлопців незалежно від сиблінгового статусу.

Обговорення

Проаналізуємо дані проведеного анкетування, спрямованого на вивчення особливостей усвідомлення віктимності молодими людьми. Більшість досліджуваних сприймають «жертву» з позицій співчуття, при цьому підкреслюючи її слабкість та беззахисність перед агресором. Основними причинами віктимності більшість молодих людей вважає нездатність до самозахисту та владність агресора, що збігається з результатами дослідження канадських учених (Vaillancourt et al., 2008), які окрім вказаних вище характеристик передумовами насилля означили (за результатами опитування канадської молоді) систематичність нападі агресора та його особистісну спрямованість на насилля.

Головне, що показало анкетування – майже кожна молода людина протягом життя потрапляла у ситуацію «жертви», при цьому неодноразово – більшість опитаних осіб. Здебільшого це були ситуації комунікативної взаємодії з однолітками у школі. Тобто шкільне середовище є більш психологічно небезпечним для неформованої особистості, ніж середовище студентське. Подібні дані наводяться й австралійськими вченими (Marsh et al., 2011), які відзначають підвищену віктимізацію підлітків у школі та несприятливість цього явища для розвитку особистості у часі.

Отримані дані щодо підвищеної віктимізації у підлітків порівняно з юнаками можна пояснити, на наш погляд, не лише загальними психологічними особливостями підліткового віку (зокрема прагненням до самоствердження), а у першу чергу емоційною незрілістю. Динаміку емоційної зрілості було презентовано в роботах О. Чебикіна та І. Павлової, де показано, що підлітковий вік характеризується вираженою емоційною експресивністю, поступовим становлен-

ням здатності до емоційної саморегуляції, лише ранній юнацький вік (16-17 рр.) є періодом суттєвого вдосконалення особистісного рівня прояву емоційної зрілості (Чебикін, Павлова, 2009).

Дослідження зв'язку емоційного інтелекту та віктимності в окремих групах досліджуваних з різним сиблінговим статусом показало, що віктимність осіб, які мають сиблінгові статуси «старша дитина» та «єдина дитина», тісно пов'язана з недостатньою сформованістю складових емоційного інтелекту, схильністю до агресії та несприятливими сімейними чинниками. Відсутність зв'язку між означеними досліджуваними змінними у групі осіб, які є молодшими дітьми в сім'ї, пояснюються, вірогідно, наявністю більш вагомих чинників, які можуть впливати на віктимність цих осіб. Також для осіб, які мають статус «молодшої дитини», емоційна підтримка батьків може мати другорядне значення внаслідок авторитетнішого впливу сиблінгів. Загалом, отримані в нашому дослідженні дані щодо зв'язку віктимності із сімейними чинниками узгоджуються з результатами дослідження іспанських вчених, які встановили суттєвий вплив сприймання сімейного середовища на віктимність підлітків незалежно від статі (Cava et al., 2010).

Проведена процедура кластерного аналізу надала можливість виділити три групи молодих людей, які характеризуються різними способами запобігання віктимності: раціоналізація, усвідомлення, рефлексія. Аналіз даних показав, що дівчата, які мають сибсів, більше зорієнтовані на осмислення власної віктимності, проте їм не вистачає рефлексивності, переосмислення минулого досвіду, вірогідно, внаслідок надмірної емоційності та заниженої емоційної культури. Хлопці, незалежно від сиблінгового статусу, більше зорієнтовані на аналіз віктимного досвіду щодо минулих подій та відповідно на попередження подібних ситуацій. Вірогідно, це пов'язано з більш розвинутими складовими емоційного інтелекту.

У дослідженні О. Чебикіна та І. Павлової також було відзначено статеві відмінності у прояві ознак емоційної зрілості, а саме: у дівчат найбільш сформованими є співчуття та співпереживання, у хлопців – регуляція власних емоцій (Чебикін, Павлова, 2009). Тому отримані в нашому дослідженні дані можна пояснити більшою соціальністю дівчат, більшою прив'язаністю до сім'ї, а тому й більшою залежністю від сиблінгового статусу. Хлопці більше зорієнтовані на самовладнання, тому більш незалежні від характеристик сім'ї.

Отримані дані стануть у пригоді, в першу чергу, сімейним психологам та батькам. Важливо зрозуміти, що віктимність виявляється в різних вікових періодах у відмінних формах та суттєво залежить не тільки від

статі, але й від сиблінгового статусу (зокрема, у дівчат). Практичні психологи можуть використовувати отримані дані при розробці тренінгових програм та значно допомогти молодим людям у процесі розвитку їхнього емоційного інтелекту. Новими даними, що їх було отримано у дослідженні, вважаємо феномен усвідомлення власної віктимності, що сприяє її запобіганню. Ми визначили рефлексивну роль емоційного інтелекту щодо запобігання віктимності та з'ясували особливості цього явища у зв'язку із сиблінговим статусом та статтю.

Висновки

Віктимність – це сукупність особистісних рис, що зумовлюють високу ймовірність для людини стати «жертвою» за певних обставин. Результати анкетування показали, що більшість опитаних вербалізують поняття «жертва» у психологічному контексті. Основними причинами психологічного насилля респонденти вважають «слабкість» жертви та «силу» агресора, при цьому дівчата усвідомлюють важливий вплив сім'ї, а хлопці – емоцій; сиблінги зі статусом «єдина дитина» відзначають вплив комунікативних здібностей. Майже кожний з опитаних зазначив, що хоч раз у житті потрапив у ситуацію «жертви», при цьому неодноразово – більшість опитаних осіб. За даними анкетування це були здебільшого ситуації, пов'язані зі спілкуванням з однолітками у школі.

Віктимність осіб, які мають сиблінговий статус «єдиної дитини», пов'язана зі схильністю до агресії, недостатньою сформованістю такої складової емоційного інтелекту як «розпізнавання емоцій», а також з несприятливими сімейними чинниками. Віктимність осіб зі сиблінговим статусом «старша дитина» пов'язана з недостатньою сформованістю емоційного інтелекту та його складових (розпізнавання емоцій, емпатія, управління емоціями), схильністю до агресії, вираженою емоційністю та незадовільним спілкуванням у сім'ї. Віктимність осіб із сиблінговим статусом «молодша дитина» пов'язана, вірогідно, з іншими потужними чинниками (в нашому дослідженні не встановлено значущих зв'язків між показниками віктимності та емоційного інтелекту в цій групі осіб).

Основними способами запобігання віктимності молодими людьми є раціоналізація, усвідомлення, рефлексія. Згідно з отриманими результатами можна констатувати, що емоційний інтелект сприяє спрямованості свідомості на аналіз власної віктимності: у дівчат із сиблінговими статусами «молодша дитина», «старша дитина» – переважає аналіз теперішніх ситуацій, в яких вони почуваються «жертвою», а у хлопців (незалежно від сиблінгового статусу) – рефлексія стосовно минулих подій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бантишева О. О. Взаємозв'язок емоційного інтелекту зі схильністю осіб юнацького віку до віктимної поведінки // Вісник Чернігівського національного

педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Вип. 121. Т. 1. Серія : Психологічні науки : [зб. наук. праць]. / Чернігівський національ-

ний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка; гол. ред. Носко М.О.– Чернігів: ЧНПУ, 2014. – С. 25-29.

2. Дерев'яно С. П. Феноменологія емоційного інтелекту: Навчально-методичний посібник / С. П. Дерев'яно. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 312 с.

3. Одинцова М. А. Системный подход к изучению эмоционального интеллекта психологически виктимной личности / М. А. Одинцова, М. С. Шумилкина // Развитие психологии в системе комплексного человекознания. Часть 2 / Отв. ред. А. Л. Журавлев, В. А. Кольцова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – С. 307-310.

4. Чебикін О. Я. Становлення емоційної зрілості особистості: Монографія. / О. Я. Чебикін, І. Г. Павлова. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 230 с.

5. Arseneault L., Bowes L., Shakoor S. Bullying victimization in youths and mental health problems: 'Much ado about nothing'? / L. Arseneault, L. Bowes,

S. Shakoor. – Psychological medicine. – 2010. – Vol. 40. – № 5. – P. 717-729.

6. Cava M. J., Musitu G., Buelga S., Murgui S. The relationships of family and classroom environments with peer relational victimization: An analysis of their gender differences / M. J. Cava, G. Musitu, S. Buelga, S. Murgui // Spanish Journal of Psychology. – 2010. – Vol. 13. – № 1. – P. 156-165.

7. Marsh H. W. Construct validity of the multidimensional structure of bullying and victimization: An application of exploratory structural equation modeling / H. W. Marsh, B. Nagengast, A. J. Morin, R. H. Parada, R. G. Craven, L. R. Hamilton // Journal of Educational Psychology. – 2011. – Vol. 103. – № 3. – P. 701-732.

8. Vaillancourt T. Bullying: Are researchers and children/youth talking about the same thing? / Tracy Vaillancourt, Patricia McDougall, Shelley Hymel, Amanda Krygsman, Jessie Miller, Kelley Stiver, Clinton Davis // International Journal of Behavioral Development. – 2008. – Vol. 32. – № 6. – P. 486-495.

REFERENCES

1. Bantysheva, O.O. (2014). Vzaiemozviazok emotsiinoho intelektu zi skhylnistiu osib yunatskoho viku do viktyimnoi povedinky [Correlation of emotional intelligence with adolescent's predisposition towards victim behavior]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T.H.Shevchenka. – Bulletin of the Chernigiv National Pedagogical University named after T. Shevchenko, 1 (121), 25-29* [in Ukrainian].

2. Derevianko, S.P. (2016). *Fenomenolohiia emotsiinoho intelektu: Navchalno-metodychnyi posibnyk [Phenomenology of emotional intelligence: Educational and methodical manual]*. Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].

3. Odintsova, M. A. & Shumilkina, M.S. (2012). Sistemnyi podkhod k izucheniiu emotsionalnogo intelektu psikhologicheskii viktimnoi lichnosti [Systematic approach to the research of emotional intelligence of psychologically victimized personality]. *Razvitie psikhologii v sisteme kompleksnogo chelovekoznaniiia – Development of psychology in the system of complex human sciences (Vol.2), (P. 307-310)*. Moscow: Izd-vo «Institut psikhologii RAN» [in Russian].

4. Chebykin, O.Ya. & Pavlova, I.G. (2009). *Stanovlennia emotsiynoyi zrilosti osobystosti: monohrafiia [Development of emotional maturity of personality: monograph]*. Odesa: SVD Cherkasov [in Ukrainian].

5. Arseneault, L., Bowes, L., Shakoor, S. (2010). Bullying victimization in youths and mental health problems: 'Much ado about nothing'? *Psychological medicine, 40, 717-729* [in English].

6. Cava, M., Musitu, G., Buelga, S., Murgui, S. (2010). The relationships of family and classroom environments with peer relational victimization: An analysis of their gender differences. *Spanish Journal of Psychology, 13, 156-165* [in English].

7. Marsh, H., Nagengast, B., Morin, A., Parada, R., et.al. (2011). Construct validity of the multidimensional structure of bullying and victimization: An application of exploratory structural equation modeling. *Journal of Educational Psychology, 103, 701-732* [in English].

8. Vaillancourt, T., McDougall, P., Hymel, S., Krygsman, A., et.al. (2008). Bullying: Are researchers and children/youth talking about the same thing? *International Journal of Behavioral Development, 32, 486-495* [in English].

Svitlana Derevianko,

*PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,
M. A. Skok Department of General, Developmental and Social Psychology,*

Yulia Prymak,

*PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,
M. A. Skok Department of General, Developmental and Social Psychology,*

Iryna Yushchenko,

*PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,
M. A. Skok Department of General, Developmental and Social Psychology,
National University «Chernihiv Collegium» named after T. G. Shevchenko,
53, Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, Ukraine*

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE PREVENTION OF YOUTH VICTIMIZATION

The urgency of the research is determined, on the one hand, by the growing scientific interest in the problem of the relationship between victimization and emotional intelligence of young people, and on the other hand, by the lack of research studies taking into account family factors, in particular the sibling status of a young person in the family, and the nature of family relationships. The study is aimed at establishing a relationship between victimization and emotional intelligence of young people with different sibling status (elder child, junior child, single child) by means of an empirical research. It is noted that almost every one of the interviewed young people, during their lives, got into situations of psychological violence, mostly these were situations of communicative interaction with peers. In the student environment, the most common forms of victimization are verbal (mockery, sarcasm) and social (isolation, deliberate silence) ones. It is shown, that for young people with different sibling status, victimization is negatively related to various components of emotional intelligence: the ability to recognize emotions (a group of individuals with a “single child” status), the ability to recognize emotions, empathy, emotional management (“elder children”). Based on the position of the reflexivity of emotional intelligence, the role of emotional intelligence in preventing victimization of young people is defined: the direction of consciousness to analyze one’s victimization - in relation to future events (rationalization), present situations (awareness), past observations (reflection). The realization of victimization prevails in girls with “junior child” and “older child” sibling statuses, and the reflection – in boys, regardless of a sibling status.

Keywords: victimization, emotional intelligence, youth, sibling status.

Подано до редакції 01.10.2018

Рецензент: д. психол. н., доц. О. Дроздов
